

TERBE ERIKA

Egy 16. századi levelezés feldolgozásának tanulságai

Doktori disszertációmban foglalkoztam részletesebben Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelezésével. Az eddig nagyrészt kiadatlan magyar nyelvű levelek közlése, bemutatása, filológiai vizsgálata, a nyelvtörténeti szempontú elemzési lehetőségek felvázolása volt a dolgozat tárgya. A munkálatok két részre oszlottak: magának az anyagnak a feltárása, átírása, vagyis a forrásközlés, illetve az irategyüttes nyelvészeti elemzése. Ebben a tanulmányban a misszilisek forráskiadási munkálatai során szerzett tapasztalataimat szeretném megosztani önökkel.

A levelezéssel egyetemista koromban ismerkedtem meg, egykori tanárain, HEGEDŰS ATTILA és PAPP LAJOS tanácsára kezdtem a levelekkel foglalkozni. Később pedig ezt az irategyüttest választottam magyar–történelem szakos, majd levéltáros szakdolgozatom témájául.

Batthyány Ferenc horvát bán felesége nem tartozik a magyar történelem meghatározó alakjai közé, de családi kapcsolatai, férje előkelő társadalmi helyzete révén a mohácsi vészt követő évtizedek politikai, társadalmi változásainak szemtanúját és elszenvedőjét tisztelhetjük benne. A levelekben egy főúri asszony élete, helytállása, öröme, bánata elevenedik meg: életmód, szokások, néha egy kis intrika, némi nagypolitika. Korrajz, fontos művelődéstörténeti adalékokkal.

Batthyány Ferencné Svetkovics Katalin levelei az OL P1313 A hg. Batthyány család körmendi levéltára. Törzslevéltár Acta Antiqua. alm. 1. lad. 1. no. 45., OL P 1313. A hg. Batthyány család körmendi levéltára, Törzslevéltár. 56. cs. lad. 35. no. 46: C., a P1314 Missiles no. 3729–4116., 54725–54726 és az OL E185 Archivum familiae Nádasdy Missiles jelzet alatt találhatók. A levelek az 1538-tól 1575-ig terjedő időszakot ölelik fel. Eredetileg 511 db latin, magyar és német nyelvű levél volt, jelenleg 388 db található meg, ezekből 222 db magyar nyelvű. A Nádasdy-levéltárban 25 db magyar nyelvű levelet találtam.

A korábbi nyelvészeti szakirodalom a missziliseket elsősorban nyelvjárástörténeti szempontból vizsgálta, a nyelvi norma kérdése állt az érdeklődés központjában, erre bizony ez az anyag nem igen alkalmas. A levelek nem saját kezűek, mindet deákok írták, gyakorlatilag semmiféle közvetlen adatunk nincs Svetkovics Kata nyelvhasználatát illetően. A deákokról is nagyon felszínes ismereteink vannak: tudunk néhány nevet, de a legtöbbjük írását nem lehet azonosítani, és azt sem tudjuk, honnan származnak, milyen iskolát végeztek, egyáltalán kik ők.

Ennek ellenére nyilvánvaló volt számomra, hogy mindenképpen közkinccsé kell tenni az irategyüttest, hiszen függetlenül attól, hogy ki diktálta és ki írta le a

szöveget, mindenképpen valós nyelvi adat a 16. századból, jól tükrözi a korabeli írásbeliség sokszínűségét. Az pedig, hogy mindezt mire lehet használni, majd kiderül.

Az első feladat a levelezéssel és a levélíróval kapcsolatos szakirodalom megismerése és a korpusz összeállítása volt.

A Batthyány-levéltár 1945-ig magánlevéltárként működött, a háború után került állami tulajdonba. A misszilis anyagot IVÁNYI BÉLA rendezte még a 40-es évek elején, az általa készített darab szintű segédlet nagyon megkönnyíti a kutatók dolgát. A Batthyány-levéltár 20. századi története bővelkedik szívszorító eseményekben, igen sok irat semmisült meg Körmenden a II. világháború alatt és 1956-ban Budapesten. A pusztulás a missziliseket is érintette, több olyan levéllel is találkoztam, amit TAKÁTS SÁNDOR az 1910-es, 20-as években még idézett, de ma már nem található meg.

A másik levéltári lelőhely is kézenfekvő volt: a címzettek között többször is felbukkant Nádasdy Tamás és felesége neve, ezért a Nádasdy-levéltár misszilisai között is keresgéltem, és természetesen más érintett családok levéltárában is. Azonban nem tekintettem feladatommak a teljes Svetkovics-levelezés bemutatását. Nem zárható ki, hogy esetleg szívós kutató munkával néhány levelet sikerülne előásni egy bécsi vagy egy szlovén gyűjteményből, de a levélíró személye sem történeti, sem nyelvészeti szempontból nem indokolja a további keresgélést, és ami talán még fontosabb, nem tartom valószínűnek, hogy bárhonnan is előbukkanna egy saját kezű levél.

A levéltári kutatások mellett, illetve azzal párhuzamosan a kapcsolódó történeti, levéltári szakirodalom feltárása is zajlott, összegyűjtöttem a korábban megjelent forrásközléseket, és bizony tisztázni kellett néhány alapvető dolgot.

A Batthyány-levéltár történetéből tudható, hogy a misszilisgyűjteményben jó ideig nem lehetett kutatni. Ennek csak egyik oka a levéltári rendezetlenség, valójában a tulajdonosok attól tartottak, hogy még a 19. században is középkori alapokon nyugvó birtokjogi helyzetet egy váratlanul előbukkanó irat hátrányosan megváltoztathatja. A levéltár újkori iratainak első alapos munkát végző kutatója TAKÁTS SÁNDOR volt, aki 1906-ban fordult meg először Körmenden. TAKÁTS vizsgálódásai számos újdonsággal szolgáltak annak köszönhetően, hogy – elsőként – a hatalmas és jórészt rendezetlen misszilis levélanyagban is szétnézhetett (KOLTAI 2000: 213–8). 1910-ben a Magyar Nyelvben – álnéven – így tudósított munkájáról: „Nem régiben Batthyány Kristóf levelezését néztem át a körmendi levéltárban. Mintegy 10–12 ezer levélből áll, s majd mindannyi hozzá van intézve. Minthogy azonban a levelezés nincs pontosan rendezve, másoknak szóló levelek is találkoznak köztük, így például Batthyány Ferencznek és nejének több levele. Megjegyzem, hogy a levelek közül több százat bontottam fel. Úgy látszik, Kristóf úr nemigen volt kíváncsi a hozzá intézett levelekre. Több fölbontatlan levélben 16. századi virágmagvakat is találtam, miket most próbaképpen elvetettek Körmenden.” (ÖDÖNGŐ 1910: 229.)

Takáts kitartó munkával – 1906-tól kezdve két évtizeden keresztül – hatalmas mennyiségű iratot nézett át. A Svetkovics-levelekből is igen sokat publikált a Magyar Nyelv számaiban: az ŐDÖNGŐ ÁBEL, TABAKOS ÁDÁM nevek, illetve a Dr. T. S, monogram TAKÁTS SÁNDORT rejtik.

Számos történeti, művelődéstörténeti témájú könyve jelent meg, amelyekben hosszabb-rövidebb részleteket közölt a levelekből, vagy az ott olvasottak tartalmát fűzi saját gondolatai közé. A *Régi magyar asszonyok* (Bp., 1914), *Magyar nagyasszonyok* (1–2. Bp., 1926) és a *Rajzok a török világból* (1–3. Bp., 1915–17) című könyveiben meglepően sok Svetkovics-levelrészlet köszön vissza. Ezek a kötetek, különösen a női életpályákat bemutató fejezetek, mai szemmel olvasva romantikus, regényes adaptációnak tűnnek, az érdeklődő nagyközönségnek címezve, nem pedig tudományos életrajznak. TAKÁTS levéltári közlései közül csak keveset lehet nyelvészeti vizsgálódásra felhasználni. A Magyar Nyelv hasábjain publikált levélrészleteket többnyire betűhűen közli, de a forrásokban gazdag könyvek a FEJÉRPATAKI-féle szövegátírási gyakorlatot követve, modern helyesírással adja közre a leveleket. Mégsem lehet teljesen elvetni ezeket a forrásokat sem. Összehasonlítva az eredeti szövegekkel, látható, TAKÁTS valóban olvasta ezeket a leveleket, és ugyan nem betűhűek az idézett részletek, de mindenképpen szöveghűek. A dátum alapján azonosítható helyeken valóban azt a szöveget találjuk, mint amit TAKÁTS közölt. Olyan esetekben, amikor nem elsődleges szempont a nyelvi megformáltság, vagyis a vizsgálódás tárgya nem a *hogyan?*, hanem a *mit?*, számba vehetjük az itt közölteket is, de a hitelesség érdekében ajánlatos egy rövidke megjegyzésben utalni a forrás jellegére.

TAKÁTS SÁNDOR egy sajátos „örökséget” is hagyott az utókorra. A *Régi magyar asszonyok* című könyvében Batthyány Ferenc bán feleségének Bánffy Katát teszi meg. A tíz évvel későbbi bővített változatban, a Magyar nagyasszonyok kötetében Bánffy Katától, mint Batthyány első feleségétől, az 1560-as évek közepén könnyes búcsút vesz. Majd Batthyány Ferencről szólva így folytatta: „S vén korára másodszor is megnősült. [...] Második feleségét is Katusnak hívták. Ez is kiváló asszony volt. Ennek már egész sereg magyar levele maradt ránk. Ő csak néhány évig élt Batthyány Ferenc urammal. Azután élte fogytáig özvegységben tölté napjait.” (TAKÁTS 1926: 196.)

A levelek és más levéltári források tanúsága, valamint a geneológiai szakirodalomból megismerhető családtörténet nem támasztja alá Takáts azon vélekedését, miszerint Batthyány Ferencnek két felesége volt. Elfogadva a szikár tényeket, rögtön adódik a kérdés, hogy került ide Bánffy Kata, és miért gondolta a szerző, hogy Svetkovics Kata csak a második felesége volt a bánnak?

Alsólivdai Bánffy Katát NAGY IVÁN tette meg Batthyány Ferenc első feleségének családtörténeti munkájában (NAGY 1: 241–242). Ezt a téves adatot vette át TAKÁTS SÁNDOR, először a *Régi magyar asszonyok* című kötetében (TAKÁTS 1914: 42–58), később a *Magyar nagyasszonyokban* (TAKÁTS 1926: 155–96).

NAGY IVÁN azonban időközben rájött tévedésére: Bánffy Kata egy 17. századi Batthyány Ferencnek volt a felesége, aki a család egy távoli ágához tartozott

(NAGY pk.: 113). A pótkötetben a valós viszonyoknak megfelelően korrigálta a hibát (NAGY pk.: 109), Takáts viszont nem vette észre ezt a módosítást.

Adódhat a kérdés, hogyan létezik, hogy a levelekből nem jött rá a félreértésre? TAKÁTS működése idején a misszilisanyag rendezetlen volt, a tudós igen mostoha körülmények között kutathatott. Az utolsó levél, amit TAKÁTS szerint Bánffy Kata írt, 1563. január 22-i keltezésű, címzettje Batthyány Kristóf. A levél ma is megtalálható, a no. 3887 jelzet alatt. TAKÁTS nyilván az aláírások alapján tájékozódott, és eddig a következő formulákat olvashatta: *Catherina Batthyany, Catherina Magnifici domini francisci de Batthyany consors etc.* 1565 nyarán feltűnik egy új változat: *Catherina Schwetkowjtz Magnifici dominj francisci de Battyan etc. consors* (40.). Habár ezt követően is visszatér a *Catherina Batthyany* aláírás, de ettől kezdve már nyilván az „új” Kata nevének könyvelői el, amit megerősíthet az 1567. január 12-én kelt levél zárása: *Chatherina Battyanj Magnifici quondam domini francisci de Battyan Relicta* (45.), vagyis a megszokott formula, és az „özvegy” jelölés. Férje halála után – a kor szokásának megfelelően – általában a Svetkovics nevet használja Kata asszony a Batthyány helyett: például *Chaterina Swetkowjch quondam Magnifici dominj francisci de Bathyan relict* (55.).

Nos beláthatjuk, ha valaki csak az aláírásokra hagyatkozhat, könnyen elfogadja a (téves) genealógiát (vagy éppen igyekszik megtámogatni a fellelt adatokkal). Van azonban egy irat, még hozzá a legkorábbi, ami minden kétséget eloszlat Batthyány Ferenc feleségeit illetően. Ez nem más, mint Svetkovics Kata kötelezvénye 1538. április 8-ai keltezéssel. A levélhez, mint írott nyelvi produktumhoz nincs sok köze Batthyánynénak, hivatalos irat, nyilvánvalóan jogtudó deák írta. Attól válik érdekessé, hogy Svetkovics Kata saját kezű aláírása látható az alján: *katerina scwekobigyn her franczyskus von battyan etc gemahell manu propria*. Az irat a Törzslévéltár Acta Antiqua. alm. 1. lad. 1. no. 45. jelzet alatt található – a misszilisgyűjteményt kutató látóköréből kiesve –, és csak jó néhány év múlva, 1950-ben figyelt fel rá IVÁNYI BÉLA, és közölte a Magyar Nyelvben (1950: 185–186).

TAKÁTS SÁNDOR tévedése tulajdonképpen csak a *Középkori leveleink 1541-ig* című kötet összeállítása során derült ki (vagy legalábbis a szakirodalomban nincs korábbi nyoma). Ebben a kötetben öt irat fűződik Svetkovics Katalin nevéhez, az adatgyűjtés során figyeltek fel a szerkesztők a szakirodalom ellentmondására. A kötet egyik szerkesztője, PAPP LAJOS meg is említi az esetet, mint a sajátos névváltoztatások egyik példáját (PAPP 1993: 260).

A takátsi hagyomány meglepő módon a mai szakirodalomban is jelen van. TAKÁTS SÁNDOR tévedését mégcsak meg lehet magyarázni, de azt, hogy mostanában is megjelennek kiadványok, amelyek továbbéltetik ezt a hibás adatot, már nehezebb. A VIDA TIVADAR szerkesztette *Szerelmes Orsikám ...* című kötetben és TÓTH ISTVÁN GYÖRGY: *Mivelhogy magad írást nem tudsz* című művelődéstörténeti monográfiájában szintén előfordul ez a hiba.

A levéltár másik kutatója, IVÁNYI BÉLA, a kiváló történész-levéltáros forrásközlése viszont megfelel a tudományos elvárásoknak: betűhű, pontos és megbízható. Először 1941-ben közölt nyelvemlékeket, köztük Svetkovics leveleket is (IVÁ-

NYI 1941: 200–206., 275–283., 350–356.), majd 1943-ban *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei* címmel megjelent forráskiadvány, amelyekben gyakran esik szó Batthyányné Svetkovics Katáról (IVÁNYI 1943). 1942-től jelentetett meg *Körmendi Füzetek* címen egy évente két füzetből álló forrásközlő sorozatot. Ebben látott napvilágot a Memorabilia-sorozat jó néhány irata, és missziliseket is kiadott (IVÁNYI 1944).

Amint a szakirodalom áttekintéséből kiderült, már az a tény is bizonyítást kívánt, hogy Svetkovics Katalin volt Batthyány Ferenc egyetlen felesége. A magyar történelemben ismeretlen család kiterjedt rokoni kapcsolatokkal rendelkezett, főként nőtagjai révén. A szakirodalom szerint szlavón származásúak, de ennél többet nem lehet megtudni.

A későbbi nyelvészeti feldolgozáshoz azonban fontos lehet minden adalék, ami a levélíró származására utal, így a rokoni szálakat igyekeztem megtalálni. Több éves levéltári és könyvtári kutatást követően, elsősorban misszilisekből, feljegyzésekből, geneológiákból, okmánytárakból származnak azok az információk, amelyek egyrészt a családtörténeti fejezetben szerepelnek, másrészt a levelek tárgyi jegyzeteiben.

A legnehezebb a közeli rokonságra vonatkozó adatokat megszerezni, ugyanis ez természetes a levelező felek számára, és csak ritkán kerül szóba. Gondot jelentett az is, hogy a levelek folyama időnként hézagossá, hónapok, évek maradnak ki, így lehetnek olyan történések, amelyeknek az előzménye rejtve marad a mai olvasó előtt.

Kapcsolatrendszerük horvát és krajnai rokonságot mutat, Batthyányné egyik 1569-ből származó mondata is ezt sugallja: *Az mjmneeo horwath zoth k: Ennekem Jrth Annak en Jgen Newettem* (163.). Csupán néhány adatunk van a család korai történetéről: a legkorábbi 1522-ből származik, Herbert Gáspár kapitány és helytartó írja Dietrichstein Zsigmondhoz, utasítsa Svetkovics Ádámot bizonyos pénzek kifizetésére (MHHD. 31.: 56); Mária királyné, II. Lajos felesége, Macedoniai Miklóshoz írja 1523. november 30-án Pozsonyból, hogy Katalin udvarhölgyet Batthyány Ferenc királyi pincemesterhez adja feleségül, és az esküvő 1524. január 20-án lesz (IVÁNYI 1942: 52); 1526. szeptember 18-án Zsigmond lengyel király Batthyány Ferenchez címzett levelében Swekewitz [!] Ádám özvegyét emlegeti (IVÁNYI 1942: 73); 1527. május 9-én egy kölcsön ügyletben ismét Swekewitz [!] Ádám özvegyéről van szó. A fent emlegetett családtagok valószínűleg Svetkovics Kata szülei. Testvérei révén Jurisich Miklóssal, Lamberg József krajnai helytartóval, Pappenheim Konrád birodalmi marsallal, Kányföldi Kerecsényi Miklóssal, Csoron János dunántúli kapitánnyal, Erzsébet húga révén pedig férje, Batthyány Ferenc unokaöccsével, Batthyány Kristóffal kerül sógorságba.

Batthyány Ferencel kötött házasságából nem született gyermek, de környezetében mindig volt egy-két vendég fiatal, akiket szülei tanulni, művelődni adtak a Batthyány házaspárhoz. Megtévesztő lehet, hogy a rokonság ifjabb tagjai, vagy azok a fiatalok, akik nála nevelkedtek, *anyámként* említik, és ő is a *fiam, lányom, gyermekem* megnevezéseket használja. A geneológiákban azonban sehol sem szerepel

leszármazott, kötelezvényéből kiderül, hogy az örököse Batthyány Kristóf, illetve annak halála után fia, Boldizsár.

Halála pontos időpontját sem ismerjük: az utolsó levele 1575. március 25-én kelt (241.), de a levéltárban megtalálható Bagody András és Oroztoni Miklós – Batthyányné szolgálai –, 1575. április 19-ei levele Batthyány Boldizsárhoz. A beszámoló szerint Batthyányné rosszul van, de még tud magáról, a levélírók kéri, hogy küldje le a feleségét, Batthyányné Zrínyi Doricát Németújvárra. (no. 1378).

A családi viszonyok feltárása, levéltári alap kutatások nem tartoznak közvetlenül a forráskiadási munkákhoz. Jelen esetben igencsak szükséges volt mégis, ugyanis olyan kevés adatot lehetett a kézikönyvekből megtudni, hogy az már átláthatatlanná, értelmezhetetlenné tette a leveleket.

Az iratanyag összeállítása után következett az átírás, illetve az átírási elvek meghatározása.

A levelezés a *Régi Magyar Levéltár* sorozat köteteként fog megjelenni, így természetesen forráskiadási gyakorlatában is azt követi.

A forráskiadási szabályzatok a tudományos igényű forráskiadványok összeállításához kívánnak segítséget adni, és csak ritkán foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a forráspublikációk kiknek készülnek. A majdani használók, az olvasók igényei, előképzettségük jelentősen befolyásolják a kiadási módszereket is. Ugyanakkor gazdaságossági szempontból sem elhanyagolható kérdés, hogy egy-egy publikáció milyen széles körben használható. Nemigen adódik lehetőség arra – csak nagyon indokolt esetben képzelhető el –, hogy azonos forrásokat párhuzamosan, más-más elvek szerint jelentessenek meg.

Látható, közös érdek, hogy minél több régi magyar szöveg váljék hozzáférhetővé a kutatók számára, de a *hogyan?* kérdésében nemigen sikerül minden fél által elfogadható álláspontot kialakítani. Az elvi, módszertani eltérések a szövegek felhasználásából fakad. E tekintetben – némi túlzással azt mondhatjuk – ellenérdekeltek az irodalmárok, történészek illetve a nyelvészek. Az a kutató, akit a források tartalma, az ott közölt információ érdekel, vagy az írásművet mint irodalmi alkotást vizsgálja, minél egyszerűbb formában, szövegértelmezési bonyodalmaktól mentesülve szeretné kézhez kapni a szövegeket. Ezzel szemben a nyelvtörténeti kutató a tartalmi, stiláris vizsgálatok mellett helyesírási, nyelvjárástörténeti kérdésekre is szeretne választ kapni, ehhez pedig az eredeti szöveg pontos, betűhű közlésére van szüksége. A megjelenő forráskiadványok ezeket az igen eltérő igényeket tükrözik. A szövegközlések tanulmányozása nemcsak a konkrét publikáció tanúságát adja az olvasónak, hanem az egyes kutatási területek sajátos követelményeit figyelembe vevő forráskiadási elveket is megismerheti belőlük.

A betűhű közlést elsősorban a nyelvtörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatokat folytató nyelvészek szorgalmazzák, akik úgy vélik, minden átírás egyfajta értelmezést is jelent. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg STOLL BÉLA, hogy „a betűhű kritikai kiadásban egy kis szélhámosság is van: a textológus látszólag nehéz tudományos feladatot old meg, valójában azonban a könnyebb végét fogja meg a dolognak”,

lemond „az átírással történő értelmezés gyakran nehéz” feladatáról. (STOLL 2003: 195).

A magyar nyelvű levelezések kiadását vállaló *Régi Magyar Levéltár* sorozat is elsősorban a nyelvészek, nyelvtörténészek igényeihez igazodik. A betűhú átírás, a mellékelt fakszimile és a gazdag jegyzetapparátus elengedhetetlen a helyesírástörténeti, nyelvjárástörténeti vizsgálatoknál, de ugyancsak fontos a morfológiai, mondattani elemzéseknél is a megbízható szövegközlés.

Írásomban szerettem volna néhány olyan problémát, leküzdendő feladatot bemutatni, ami a forráskiadási munka bonyolultságát, interdiszciplináris voltát érzékelteti. Sajnos ez a fajta tudományos munka nem mindig kapja meg a neki járó elismerést, van, aki nem tekinti tudományos teljesítménynek. Mégis, úgy érzem, nagyon fontos értékmentő munkát végez az, aki ilyesmire adja a fejét, legyen, történész, levéltáros, irodalmár vagy éppen nyelvész.

Bibliográfia

- IVÁNYI BÉLA 1941. Magyar nyelvemlékek a herceg Batthyány család körmendi levéltárában. *Magyar Nyelv.* 200–206., 275–283., 350–356.
- 1942. *A körmendi levéltár memorabiliai.* (Körmendi Füzetek 2.) Körmend.
- 1943. *A két Zrínyi Miklós körmendi levelei.* Budapest.
- 1944. *A körmendi levéltár misszilis levelei.* (Körmendi Füzetek 5.) Körmend.
- KOLTAI ANDRÁS 2000. A Batthyány család körmendi központi levéltárának kutatástörténete. *Levéltári Közlemények.* 207–231.
- MHHD 31. = Magyar Történelmi Emlékek, I. osztály, Okmánytárak 31. *Magyarország melléktartományainak oklevéltára* 56. Szerk. THALLÓCZY LAJOS és HODINKA ANTAL. Budapest.
- NAGY IVÁN 1857–1868. *Magyarország családai címerekkel és nemzedékrendi táblákkal.* 1–12, pótlék-kötet. Pest.
- ŐDÖNGŐ ÁBEL [= TAKÁTS SÁNDOR] 1910. Batthyány Kristóf (†1570) levelezéséből. *Magyar Nyelv* 229.
- PAPP LAJOS 1993. Sajátos névváltoztatások a 16. században. *Névtani Értesítő.* 259–262.

- STOLL BÉLA 2003. Szövegkritikai problémák a magyar irodalomban. In HARGITTAY EMIL (szerk.): *Bevezetés a régi magyar irodalom filológiájába*³. Budapest. 154–210.
- TAKÁTS SÁNDOR 1914. *Régi magyar asszonyok*. Budapest.
- 1915–1917. *Rajzok a török világból* 1–3. Budapest.
- 1926. *Magyar nagyasszonyok* 1–2. Budapest.
- TÓTH ISTVÁN GYÖRGY 1996. *Mivelhogy magad írást nem tudsz*. Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon. MTA Történettudományi Intézet, Budapest.
- VIDA TIVADAR (szerk.) 1988. „*Szerelmes Orsikám ...*” A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése. Szépirodalmi kiadó, Budapest.
- ZIMÁNYI VERA 1962. *A herceg Batthyány család levéltára, Repertórium*. Budapest. (Levéltári Leltárak 16.)